

Gyula Maksa — Aproximări, mutații, șanse

Benzile desenate maghiare din perspectiva experienței recente a *bande dessinée* *

Influențe, ofertă

Sistemul instituțional aflat în plină dezvoltare al benzilor desenate maghiare, uzanțele de difuzare, mediile specifice, traducerile în limba maghiară și, de obicei, majoritatea creațiilor originale arată influența marilor centre mondiale ale culturii benzilor desenate. În ceea ce privește publicațiile, acest lucru pare să fie evident, dacă aruncăm o privire asupra ofertei întocmite cu mult profesionalism și asupra termenilor pentru desemnarea diferitelor tipuri de benzi desenate sau, cu alte cuvinte, markerii de gen care figurează pe pagina web a unui important magazin de benzi desenate din Budapesta (komikon.hu). Volumele și numerele de reviste în limba maghiară sunt catalogate în douăzeci și cinci de „categorii de produse”, în rândul cărora regăsim, în calitate de categorii separate, benzile desenate japoneze (*manga*) de tip *seinen*, *shojo* și *shonen*, „benzile desenate belgiene și franceze (*BD*)”, *fumetti*-ul italian, precum și creațiile nord-americane. Acest din urmă fapt nu reprezintă însă o noutate pentru amatorii de benzi desenate, de vreme ce *comics*-ul nord-american, aflat într-o poziție favorabilă pe piața maghiară din anii '90, a început să fie prezent în ultimii ani și în librării, pe lângă difuzarea tradițională printre reviste, și include nu numai benzile desenate cu supereroi, pe care se bazează, mai nou, din ce în ce mai mult și industria cinematografică, ci și unii creatori de *graphic novels* precum Will Eisner și Art Spiegelman sau Scott McCloud, care a devenit cunoscut cu benzile sale desenate care au ca temă chiar benzile desenate.

De asemenea, este spectaculoasă creșterea în popularitate a benzilor desenate japoneze (*manga*): potrivit unor sondaje, popularitatea acestora în rândul publicului feminin și al celui mai tânăr de 18 ani depășește deja, în Ungaria, atât concurența europeană, cât și cea nord-americană (Bayer 2008). În prezent, putem întâlni și în limba maghiară diferitele genuri ale benzilor desenate orientale, care se adresează unui public foarte divers. Precum în general în Europa, creșterea în popularitate a *manga* este sprijinită și în Ungaria de desenele animate japoneze, așa-numitele *anime*. Asemănător prezenței acestor tipuri de benzi desenate și desene animate în cadrul altor culturi europene, accesul la *manga* și la *anime* apare și în Ungaria din ce în ce mai mult ca parte a unei propuneri de stil de viață globalizate alternative (despre situația din Franța vezi, mai pe larg, Rafoni 2008).

În ceea ce privește benzile desenate europene, încercările de popularizare a *bande dessinée* francofone sunt, poate, mai puțin spectaculoase, dar cu atât mai sistematice și relevante în privința formării culturii maghiare a benzilor desenate. Cititorii maghiari au acces la unele benzi desenate italiene, finlandeze, românești, spaniole și sârbe, precum și la o parte a *comics*-urilor germane, prin revista *Mozaik*. Înainte de anii '90, numeroase reviste din Iugoslavia și din Ungaria au publicat traduceri de *bande dessinée* în limba maghiară (vezi Bayer 2010). În ultimii ani, s-au răspândit mai ales traducerile de *bande dessinée* prezente anterior doar în volume cu apariție rară, spre exemplu *Lucky Luke*, *Tintin* și *XIII*, *Titeuf* de Zep sau operele lui Marjane Satrapi, Enki Bilal, Joan Sfar și Ptiluc. Este posibil și ca publicarea în volum individual și difuzarea în librării a benzilor desenate maghiare să fi urmat, în primul rând, exemplul european, respectiv, mai concret, cel francofon. *Lencsilány* de István Lakatos (2010) sau *Spirál* de Attila Futaki și Gergely Nikolényi (2008) pot fi considerate albume de tip franco-belgian. Traducerea operei lui Futaki este prezentă și pe piața francofonă printre operele „autohtone”, franco-belgiene.

Ce fel de posibilități pentru formarea culturii maghiare a benzilor desenate și ale cercetării științifice și critice ale acestora se conturează oare din perspectiva contextului european? Din acest punct de vedere, experiențele recente ale *bande dessinée* francofone, al cărei sistem instituțional este cel mai bine dezvoltat, și ale cercetării acestora ar putea fi cele mai relevante. Apropiindu-ne de sfârșitul primului deceniu din secolul XXI, cercetarea și studiul benzilor desenate au luat un nou avânt atât în spațiul cultural francofon, cât și în cel maghiar. Revistele de artă, literatură și cele din domeniul științelor comunicării și media publică în mod regulat selecții tematice despre benzile desenate. În ce fel ajung să fie interesante benzile desenate și care sunt acele probleme și domenii care se bucură de cel mai mult interes?

Experiențele bande dessinée

În domeniul studierii benzilor desenate, există unele probleme recurente, printre care relația dintre cea de a noua și cea de a șaptea artă, adică relația dintre benzile desenate și film (ex. Ciment 1990, Groensteen 1990), sau problema inventării, respectiv a originii benzilor desenate (ex. Dupuis 2005, Gaudreault – Marion 2000, Groensteen – Peeters 1994, Ware 2010). Chiar dacă putem întâlni și volume de specialitate și studii de alte tipuri, în cadrul literaturii de specialitate dominante în limba franceză din ultimele decenii cele mai răspândite sunt analizele de inspirație semiologică, naratologică și semio-pragmatistă, care studiază benzile desenate ca texte, respectiv în calitate de manifestări culturale și/sau mediatice. Mutația amintită a discursului despre benzile desenate a favorizat emanciparea acestora fie ca un tip nou de literatură (ex. literatură desenată: Morgan 2003 sau paraliteratură într-un sens nonpeiorativ: Fondanèche 2005), fie ca un sistem de semne specific (Peeters 1998, Groensteen 1999), respectiv, în această ordine de idei, ca un gen de artă de sine stătător.

Se pare că, în urma încadrării benzilor desenate în sistemul instituțional al artei, semnalată de numărul expozițiilor, al revistelor de artă și al volumelor de specialitate consacrate subiectului, interesul științelor comunicării și al mediei față de *bande dessinée* este, din nou, în creștere. Această curiozitate este stârnită de integrarea unor concluzii provenite din așa-numitele *cultural studies*, cunoscute, în limba maghiară, oarecum eronat, drept „cercetare critică a culturii”, în știința media francofonă; cercetări deschise, îndeosebi, față de manifestările culturale și de politică a identității ale categoriilor sociale subordonate. Chiar dacă există unele surse de inspirație teoretice franceze ale *cultural studies*, receptarea francofonă a acestora este, similar celei maghiare, chiar dacă din motive diferite, târzie și fragmentară (despre prima, vezi Lits 2009, despre cea din urmă, Havasréti 2005). Totuși, în 2009, cel puțin două reviste de prim rang, în limba franceză, din domeniul științelor comunicării și al mediei, au publicat articole despre benzile desenate în asociere cu *cultural studies*.

Revista belgiană *Recherches en Communication* a mai publicat studii despre benzile desenate; în acest caz însă, chiar numărul tematic *Culture et Communication* începe cu un articol despre această temă. Autorul, Jan Batens, nu se ocupă, de această dată, de creațiile belgiene mult apreciate și de semioticieni, critici de artă și literari (spre exemplu, seria *Tintin*, despre care a publicat o carte excelentă – Batens 2006), ci de „epoca de aur” postbelică a benzilor desenate flamande, în mare parte neglijate până acum de cercetători. Acest tip de benzi desenate, mai deschis la vorbă și angajat politic, dar, în același timp, mai greu de acceptat pentru un canon estetizant al benzilor desenate, devine acum interesant din perspectiva oferită de *cultural studies*, oferind autorului posibilitatea de a prezenta și chiar de a regândi concepția despre cultură și unele probleme de metodologie a cercetării culturii (Batens 2009).

Aproximativ patruzeci de articole publicate în numărul 54, apărut în august 2009, al revistei de științe ale comunicării, informației și mediei *Hermès* se ocupă de benzile desenate. Și în acest caz, se observă o mutație considerabilă față de analizele franceze anterioare, de multe ori lipsite de interes pentru contextul social, economic și politic, deși foarte elaborate în alte privințe. Titlul numărului tematic (*La bande dessinée: Art reconnu, média méconnu*) trimite la faptul că, în cazul benzilor desenate, este vorba despre un gen de artă recunoscut, dar, în opinia redactorilor, și despre un tip de mediu ignorat sau insuficient recunoscut de comunitatea științifică. Colaboratorii revistei, care

privesc benzile desenate ca pe un tip de mediu și de praxis social, își îndreaptă atenția mai puțin asupra creațiilor incluse în canonul artistic de elită al benzilor desenate, ci, spre exemplu, spre unele genuri de medii hibride, precum reportajele (Le Foulgoc 2009 și Dabitch 2009), jocurile de calculator (Chevaldonné – Lafrance 2009, respectiv Fastrez – Champion 2009) și blogurile realizate în benzi desenate (Rouquette 2009) sau unele variante culturale africane ale benzilor desenate, a căror existență de sine stătătoare a fost negată de unii (vezi, mai pe larg, Lumbala 2009). Totodată, din perspectiva cercetătorului culturii media, câștigă o importanță deosebită benzile desenate care pot fi încadrate în dinamica răspândirii cunoștințelor, cea politică, publicitară sau de comunicare instituțională (vezi, spre exemplu, Jalenques-Vigouroux – Espuny 2009). În selecția publicată în revista *Hermès*, benzile desenate apar ca un tip de mediu cu valoare deplină și în privința funcțiilor sociale îndeplinite, inclusiv cele trei funcții media clasice: informarea, divertismentul și comunicarea de cunoștințe. Mai mult decât atât, redactorul revistei, Eric Dacheux, trasează o paralelă între benzile desenate ca mediu și științele media, respectiv ale comunicării, care le cercetează (Dacheux 2009, p. 13). Chiar dacă paralela ar putea părea ușor forțată, benzile desenate reprezintă, cu siguranță, un tip de mediu bizar, în măsura în care devin, foarte adesea, un fel de metamedia care redau diferite moduri de utilizare și reprezentări media, la care se și raportează într-un anumit fel (Maksa 2010, p. 113-124). Am putea compara cu aceasta o altă idee a lui Dacheux, potrivit căreia benzile desenate pot fi considerate un mod de reprezentare care ne oferă o cheie a înțelegerii lumii noastre, o lume a reprezentărilor (Dacheux 2009, p. 11).

În ceea ce privește Belgia și Elveția, sunt foarte interesante și acele hibridizări mediatice pe care numărul amintit al revistei *Hermès* nu le citează: apariția benzilor desenate pe stradă, sub formă de afiș (*affiche BD*) și frescă (*fresques BD*). Aceste graffitiuri *BD* fac parte din cultul valon și bruxellez al benzilor desenate, ce are drept obiect creațiile *mainstream* ale canonului belgian al benzilor desenate și oferă, în același timp, simboluri pentru acea variantă a formării de identitate comunitară belgiană (de limbă franceză) care folosește creații în mare parte marginalizate anterior de sistemul instituțional al culturii înalte, printre care romanul fotografic, romanul polițist sau benzile desenate. Pentru așa-numitele *cultural studies* și pentru cercetarea culturii media care se inspiră din acestea, afișele *BD* de la Geneva ar putea fi însă și mai interesante. Acestea s-au născut din nevoia pentru afișe specifică democrației (semi)directe, care impune organizarea frecventă de referendumuri, iar răspândirea lor poate fi atribuită, cel puțin parțial, distanței de marile centre francofone de publicare a benzilor desenate și marginalizării provenite din aceasta (vezi, mai pe larg, Herbez 1991, 1996, 2005; în limba maghiară, Maksa 2010, p. 95-102).

Unele semne ale schimbării de perspectivă, în sensul cercetării de inspirație culturală a mediei sunt din ce în ce mai vizibile și în revistele literare și de artă mai puțin interesate de hibridizarea mediatică fundamentată pe benzile desenate. În ultimii ani, s-au înmulțit simțitor benzile desenate care reflectează asupra propriului context social și politic și mizează în măsură sporită pe strategia de receptare autentificatoare: reportajele *BD* și autobiografia desenată. Ambele, dar mai ales cea din urmă sunt asociate cu succesul aceluia gen de *graphic novel* care s-a răspândit în America în urma activității lui Will Eisner și Art Spiegelman. Aceste tendințe sunt vizibile și în domeniul benzilor desenate francofone. *Persepolis* de Marjane Satrapi a apărut și în limba maghiară; deși are ca temă, în mare parte, lumea iraniană, aceasta poate fi considerată drept *bande dessinée*. Tradiția *graphic novel* se află, în mare parte, și la baza operelor celui mai renumit reporter *BD*, americanul de origine malteză Joe Sacco, care prezintă Orientul Apropiat și războiul din Iugoslavia. Operele lui Sacco sunt foarte recunoscute în spațiul francofon, unde, altminteri, în noul mileniu, au apărut și revistele specializate pe reportajele *BD*: *La Lunette* (2003-2006) și *XXI* (din 2008). De același spațiu cultural ține și *Le Photographe*, operă comună a lui Emmanuel Guibert, Didier Lefèvre și Frédéric Lemercier, care îmbină tehnica fotografiei și cea a benzilor desenate, încadrând imaginile realizate de fotoreporter într-un context literar desenat. Operele francezului de origine siriană Riad Sattouf (îndeosebi *No Sex in New York*, *Retour au collège*, *La vie secrète des jeunes*) pot fi asociate atât cu autobiografia desenată, cât și cu reportajul *BD*. Serialul lui Marguerite Abouet și Clément Oubrerie, a cărui acțiune se petrece pe Coasta de Fildeș a

anilor '70 (*Aya de Yopougon*), compus din romane desenate (*graphic novel*) individuale, legate prin problemele comune pe care le lasă deschise, cheamă cititorul la o receptare fundamentată pe strategia autenticatoare, nu atât cu ajutorul procedeeleor autenticatoare ale narațiunilor personale, cât, mai ales, prin paratextele pe care le include.

Benzile desenate maghiare: concluzii și șanse

Problematica relației între benzile desenate și film, precum și cea a genezei sau originii benzilor desenate apare și în studiile de specialitate în limba maghiară, limbă în care poate citi și despre caracteristicile și specificul acestui gen de artă, respectiv mediu (ex. Dunai 2007a, 2007b, Maksa 2010, Peeters 2004, Sváb 1991, Tóth 1996, Varró 2004). În literatura de specialitate în limba maghiară, mult mai restrânsă decât cea franceză, ponderea cea mai mare le revine operelor dedicate istoriei benzilor desenate, dar există și numeroase texte informative care se adresează unui public relativ numeros, concentrate asupra istoriei benzilor desenate maghiare. (Spre exemplu, Kertész 2007, Kiss 2005 sau studiul care urmărește istoria din secolul XX a benzilor desenate maghiare ca pe o istorie a prejudecăților față de acest tip cultural de texte: Kiss – Szabó 2005.) În ceea ce privește literatura de specialitate în limba maghiară din anii 2000, atât pentru studiile care urmăresc procedeele de modelare a discursului specifice mediului, cât și pentru cele istorice, devine caracteristică aspirația de emancipare a benzilor desenate.

Chiar dacă au existat antecedente (în special Rubovszky 1988, 1989 și Kertész 1991), acceptarea benzii desenate ca gen de artă de sine stătător s-a petrecut mult mai repede decât în mediul francofon, în doar o jumătate bună de deceniu din noul mileniu. Legitimarea culturală a benzilor desenate a fost favorizată și de unele evoluții noi în domeniul presei culturale și în cel al sistemului instituțional al literaturii, filmului și artei plastice, chiar dacă aceste evoluții nu au sprijinit întotdeauna emanciparea propriu-zisă. Succesul filmelor bazate pe benzi desenate, difuzarea prin librării, licitațiile și expozițiile de specialitate, publicațiile apărute în presa generalistă cotidiană și săptămânală semnalează, toate, creșterea interesului față de benzile desenate. În ultimii ani, numeroase reviste culturale au început să publice articole despre această temă, printre care *Alföld*, *Beszélő*, *Debreceni*

Disputa, *Filmvilág*, *Kalligram*, *Mediárium*, *Médiakutató*, *Mozinet*, *Műút* etc. Recenziile critice și reportajele despre evenimentele legate de cultura benzilor desenate au început să devină parte integrantă și a presei culturale online. Un exemplu recent îl oferă revista culturală online înființată de numai de câteva luni, *Kulter.hu*, care abordează benzile desenate simțitor diferit, ca egalul altor genuri de artă deja instituționalizate. Emanciparea instituțională din ultima jumătate de deceniu este semnalată și de apariția unor reviste specializate (*Buborékhámozó*, *Nero Blanco Comix*, *Panel*, *Pinkhell*, *Roham*), edituri, festivaluri, magazine de benzi desenate, pagini web (ex. www.kepregeny.net), premiul Alfabéta sau organizații precum Magyar Képregény Szövetség (kepregeny.info) [Societatea Maghiară pentru Benzi Desenate] și Magyar Képregény Akadémia (kepregenyakademia.blogspot.com) [Academia Maghiară de Benzi Desenate].

Este posibil și ca „turnura culturală” a studierii benzilor desenate să contribuie la reinterpretarea fenomenelor specifice benzilor desenate bazate pe adaptări literare din epoca lui Kádár. Acest tip de benzi desenate, caracteristic acelor ani, îi apare, probabil, ca lipsit de interes și de valoare abordării centrate pe benzile desenate de artă și pe strategiile textuale ale acestora. Din acest punct de vedere, creațiile din epoca socialistă par încărcate de text și seamănă prea puțin cu benzile desenate propriu-zise. Acest fapt are la bază situația din mai multe puncte de vedere dependentă a benzilor desenate din acea perioadă. Este vorba, de fapt, despre adaptări literare care vroiau să se îndepărteze cât mai puțin de text și ai căror creatori au fost îngrădiți puternic de politica culturală oficială. Cu toate acestea, din perspectiva cercetării culturii media ar putea fi cu atât mai interesant acest tip de mediu subordonat și marginalizat din punct de vedere cultural, care, totodată, se bucura de o popularitate imensă în cercuri largi ale societății (cu un număr de exemplare de mai multe zeci sau chiar sute de mii) și avea forțe și interese economice importante în spate, mai ales în anii optzeci.

Nu numai edițiile noi indică însă supraviețuirea tradiției adaptărilor literare în domeniul benzilor desenate (într-o formă schimbată) sau faptul că și printre traduceri recente se regăsesc adaptări într-un număr mare, ci, uneori, chiar și noile benzi desenate maghiare. Din acest punct de vedere, un loc special îl ocupă antologia *Mátyás, a király* [Regele Matia], bazată pe concursul de benzi desenate organizat în cadrul anului Renașterii din 2008 (vezi, mai pe larg, www.matyaskepregistry.hu) și sprijinită și de stat. Chiar dacă în volum regăsim adaptări, acestea sunt, de regulă, mai îndrăznețe și mai apropiate de limbajul stilistic al benzilor desenate decât adaptările din epoca lui Kádár, deși, inclusiv în benzile desenate contemporane, în centrul atenției se află, aproape obligatoriu, personajul titular. Creatorii se exprimă liber, realizând mai multe tipuri de abordări și actualizări diferite prin stilul grafic propriu în mediul oferit de banda desenate și semnalând, totodată, varietatea și diferitele direcții de orientare ale benzilor desenate maghiare contemporane, în măsura în care în volum se regăsesc atât elementele stilistice ale benzilor desenate nord-americane, orientale și europene, cât și evocarea genurilor populare sau mai puțin populare.

La fel de plin de viață este și acel curent al *BD*-ului maghiar din prezent care nu are la bază adaptări literare, ci este cunoscut cu epitetele „de autor”, „de artă” sau „underground” și apare în reviste, dar și în volume individuale. În contextul benzilor desenate maghiare contemporane, nu putem vorbi despre bestselleruri care ar apărea într-un număr mare de exemplare, chiar dacă sunt prezente și genurile populare (ex. Antal Bayer – Attila Fazekas: *A Gemini-jelentés* [Raportul Gemini], Roland Pilcz: *Kalyber Joe*) și există exemple și pentru apariția pe piața internațională (Attila Futaki – Gergely Nikolényi: *Spirál*) sau pentru recunoașterea în afara culturii benzilor desenate (spre exemplu, în cazul *Lencsilány* [Fata-linte] de István Lakatos sau al operelor lui Balázs „Marabu” Gróf).

Pentru a putea considera benzile desenate un mediu cu valoare deplină în cadrul culturii maghiare, ar fi nevoie, pe de o parte, ca acestea să devină un mediu hotărâtor al comunicării informative, publicitare și politice, iar pe de altă parte, să se înrădăcineze genurile care necesită strategia de receptare autenticatoare, precum reportajul sau autobiografia desenate. Din rândul operelor de acest din urmă tip, pe piața maghiară actuală se regăsesc, pe lângă cărțile lui Art Spiegelman și Marjane Satrapi, volumele sârbului Alexander Zograf și cele ale finlandezei Kati Kovács. Chiar dacă reportaj *BD* nu există, putem vorbi deja despre benzi desenate de succes care reflectează asupra unor actualități din viața socială sau din lumea culturii mediatice (spre exemplu, *BD*-ul publicat sub formă de blog *A fekete macska* [Pisica neagră] sau unele seriale ale lui Balázs Gróf). Acest tip de benzi desenate chiar are antecedente importante în istoria mass-mediei maghiare, printre care desenele lui Károly Mühlbeck, apărute în revista literară *Új Idők*, în perioada interbelică. Mai recent, revista *Kretén*, cu o apariție regulată extinsă pe un deceniu și jumătate, devenită, între timp, legendară, a aruncat o lumină ironică asupra actualităților culturii populare și mediatice contemporane, respectiv, uneori, ale vieții politice. Încetarea apariției reprezintă o mare pierdere nu numai dacă luăm în considerare sensibilitatea și performanța metamediatice a revistei, ci și pentru că în paginile acesteia apăreau numeroase seriale originale maghiare și străine foarte importante, care nu au fost colectate încă în albume proprii în limba maghiară.

Nu este deloc imposibil ca în viitor unele medii hibride să câștige în importanță și pentru cultura maghiară a benzilor desenate. Așa-numitele *web-comics* par încă de acum să reprezinte un mediu hibrid de acest fel, ceea ce este interesant și pentru că, spre deosebire de majoritatea benzilor desenate care apar sub formă tipărită, ele nu pot fi controlate prea ușor de presa tipărită, de editurile și difuzorii influenți sau de sistemul cultural instituționalizat și finanțat de stat.

Dacă concepem benzile desenate maghiare ca pe o practică culturală, atunci ar merita să reflectăm asupra lor și din perspectiva literaturii de specialitate a (post)subculturilor. În urmă cu câțiva ani, Tamás Dunai a avansat deja inițiative în acest sens (Dunai 2007a). În zilele noastre, în special cultura maghiară a benzilor desenate orientale ar putea deveni interesantă din acest punct de vedere. Față de aceasta se manifestă un interes cultural crescut din partea publicului cu ocazia festivalurilor, pe bloguri, forumuri, precum și sub forma înființării de asociații, iar unele fenomene, precum

controversatele *Boys Love-manga* sau *cosplay*-ul, ar merita un interes mult mai larg decât cel al sociologilor și al cercetătorilor culturii.

În sfârșit, dacă într-adevăr considerăm benzile desenate un mediu de sine stătător, atunci ar merita să ne ocupăm și de aspectele economice ale acestora. Din acest punct de vedere, atât literatura de specialitate în limba franceză, cât și cea în limba maghiară au încă mult de recuperat. Or, tocmai marile curente transculturale care sosesc din direcția mai multor centre ale culturii benzilor desenate sau chiar și dezvoltarea policentrică a pieței din câte o țară ar merita să fie cercetate cu aplicarea criteriilor specifice pentru cercetarea economiei și a culturii.

Traducere de Lóránd Rigán

[*] Redactarea publicației a fost realizată cu sprijinul proiectului TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007.

Bibliografie

Jan Baetens, *Hergé écrivain*, Paris: Flammarion, 2006.

Jan Baetens, Une nouvelle définition de la „culture”. Oublier Arnold?, in *Recherches en Communication*, nr. 31/2009, p. 7-11.

Antal Bayer, Milyen képregényt olvasnak ma Magyarországon? [Ce fel de benzi desenate sunt citite astăzi în Ungaria?], in Erika Gabos, coord., *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV. [Efectele media asupra copiilor și tinerilor]*, Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat, 2008, p. 143-148.

Antal Bayer, La BD franco-belge en Hongrie, in *lepetitjournal.com*, 2010. <http://www.lepetitjournal.com/culture-budapest/63938-culture-le-bd-franco-belge-en-hongrie.html>

Yves Chevaldonné – Jean-Paul Lafrance, BD, dessins animés et jeux vidéo, même combat!, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 107-115.

Gilles Ciment, Spectacles du siècle, in *CinémAction*, vara 1990. été (hors-série Cinéma et bande dessinée), p. 10-13.

Christophe Dabitch, Reportage et bande dessinée, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 91-98.

Eric Dacheux, Introduction générale, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 11-17.

Tamás Dunai, Képregény Magyarországon [Benzile desenate în Ungaria], in *Médiakutató*, nr. 1/2007a, p. 17-30.

Tamás Dunai, A kilencedik művészet reneszánsza [Renașterea celei de a noua arte], in *Műút*, nr.1/2007b, p. 83-85.

Dominique Dupuis, *Au début était le jaune... Une histoire subjective de la bande dessinée*, Montrouge: P.L.G., 2005.

Pierre Fastrez – Baptiste Campion, L'hybridation BD/jeu vidéo: émulsion impossible?, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 117-118.

Daniel Fondanèche, *Paralittératures*, Paris: Vuibert, 2005.

André Gaudreault – Philippe Marion, Un média naît toujours deux fois, in *S&R*, aprilie 2000, p. 21-36.

Thierry Groensteen, Du 7e au 9e art: l'inventaire des singularités, in *CinémAction*, vara 1990 (hors-série Cinéma et bande dessinée), p. 16-28.

Thierry Groensteen, *Système de la bande dessinée*, Paris: PUF, 1999.

Thierry Groensteen – Benoît Peeters, *Töpffer: L'invention de la bande dessinée*, Paris: Hermann, 1994.

József Havasréti, A kaleidoszkópon kívül/belül – A kritikai kultúrakutatás Magyarországon [În interiorul și în afara caleidoscopului – Cercetarea critică a culturii în Ungaria], in *Helikon*, nr. 1-2/2005, p. 149-164.

Ariel Herbez, Affiche politique: La BD entre en scène, in *Dossiers Publics (Périodique de documentation genevoise)*, nr. 77/1991, p. 34-42.

Ariel Herbez, *Affiche BD : Vingt-cinq ans de création genevoise*, Genève: Slatkine, 1996.

Ariel Herbez, *Exem à tout vent*, Genève – Paris: AGPI – Vertige Graphic, 2005.

Béatrice Jalenques-Vigouroux – Céline Pascual Espuny, Des bulles pour le développement durable, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 133-139.

Sándor Kertész, *Szuperhősök Magyarországon* [Supereroii în Ungaria], Nyíregyháza: Akvarell, 1991.

Sándor Kertész, *Comics szocialista álrühában* [Benzi desenate în travestiuri socialiste], Nyíregyháza: Kertész Nyomda és Kiadó, 2007.

Ferenc Kiss, A képregény születése és halála Magyarországon [Nașterea și moartea benzilor desenate în Ungaria], in *Beszélő*, nr. 1/2005, p. 114-119.

Ferenc Kiss – Zoltán Ádám Szabó, Melyik a többi nyolc? [Care sunt celelalte opt?], in *Beszélő*, nr. 12/2005, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/melyik-a-tobbi-nyolc>

Aurélien Le Foulgoc, La BD de Reportage: Le cas Davodeau, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 83-90.

Marc Lits, Culture et communication, in *Recherches en Communication*, nr.31/2009, p. 7-11.

Hilaire Mbiye Lumbala, La bande dessinée en Afrique francophone, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 147-153.

Gyula Maksa, *Változatok képregényre* [Variantele benzii desenate], Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2010.

Harry Morgan, *Principes des littératures dessinées*, Angoulême: Éditions de l'An 2, 2003.

Benoît Peeters, *Lire la bande dessinée*, Paris: Flammarion, 1998.

Benoît Peeters, A képregény: Egy sajátos nyelv [Benzile desenate: un limbaj sui-generis], in *Enigma*, nr. 40/2004, p. 90-95.

Béatrice Rafoni, Le néo-japonisme en France: une alter-mondialisation culturelle, in Ute Fendler – Hans-Jürgen Lüsebrink – Christoph Vatter (coord.), *Francophonie et Globalisation Culturelle: Politique, Médias, Littératures*, Frankfurt am Main – London: IKO (Verlag für Interkulturelle Kommunikation), 2008, p. 255-274.

Sébastien Rouquette, Les blogs BD, entre blog et bande dessinée, in *Hermès*, nr. 54/2009, p. 119-124.

Kálmán Rubovszky, *Apropó, comics!*, Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1988. Kálmán Rubovszky, *A képregény* [Benzile desenate], Budapest: Gondolat Kiadó, 1989.

József Sváb, *Képregényiskola* [Școala benzilor desenate], Nyíregyháza: Akvarell, 1991.

Tóth András György, A film nyelvrokona [Un limbaj înrudit cu filmul], in *Filmvilág*, nr. 7/1996, p. 42-45.

Attila Varró, A térré vált idő. Filmszerű ábrázolásmód a képregényekben [Timpul devenit spațiu: Modalități de reprezentare cinematografice în benzile desenate], in *Enigma*, nr. 40/2004, p. 118-135.

Chris Ware, Aux origines, un Genevois nommé Töpffer (trad. Johan-Frederik Hel Guedj), in *Books*, 2010, hors-série 2 (aprilie-mai 2010), p. 12-14.